

TANKÖNYV A FELSŐOKTATÁSBAN

MIKOR AZON BOSSZANKODTUNK, HOGY MEGINT NEM TALÁLJUK az előírt könyvet vagy jegyzetet, amiből vizsgára kellene készülni, aligha gondoltunk rá, hogy egy „hiánygazdaság” részesei, mi több, áldozatai vagyunk. Holott ha jobban meggondoljuk, a jegyzet- és könyvhiány ugyanannak a logikának az eredménye volt, mint az élelmiszerhiány vagy a betegellátás és a szegényes tömegközlekedés. Előbb minden esetben az igen szegényes körülményekre gyanakodtunk – joggal –, hiszen a felsőoktatásra ugyanúgy kevés pénz jutott egy háború sújtotta országban, mint az élelmiszergazdaságra, a betegellátásra vagy a tömegközlekedésre. De ez már régen volt. Azóta sok minden másra bőven futotta a pénzből; és a könyvellátás – akárcsak a betegellátás, a tömegközlekedés vagy a lakásprobléma – csak nem akart megváltozni. Joggal gondolhattuk tehát, hogy a központi pénzelosztásban van a hiba, amely, úgymond, a maradék elven működik. Vagyis abból nyújt az oktatásnak (az egészségügynek, a szociális ellátásnak), ami a beruházások után az állami költségvetésben még megmaradt. Csak a nyolcvanas években vált általánossá az a fölismerés, amit *Kornai János* már több mint egy évtizeddel korábban megfogalmazott, hogy: a tervgazdálkodás lényegéhez tartozik a hiány újratelése, ezért a megszüntetés is csak a tervgazdálkodáson kívül lehetséges.

Ránk mindebből most az egyetemi-főiskolai tankönyv- és jegyzethiány megszüntetése tartozik. Vajon működésbe hozhatók-e itt azok a piaci mechanizmusok, amelyek a krónikus hús- vagy zöldséghiányt már megszüntették, és amelyekben a nyolcvanas évek neoliberalis közgazdái szinte fanatikus hittel hittek? És ha igen, milyen áldozatok árán? Kell-e és milyen módon kell a piaci hatásokat korlátozni, hogy áthidalhatatlan társadalmi egyenlőtlenségekkel ne járjanak a felsőoktatásban? Hogyan kellene piackonform módon beavatkozni például a tankönyvellátásba, hogy a tudományos és oktatási értékek érvényesüljenek?

E kérdések most nemcsak elméletileg érdekesek, hanem nagyon is gyakorlati értelmet nyernek annak a segélynek révén, amelyet a japán kormány ajánlott föl – a Világbank kezelésében – a magyarországi tankönyvek kiadásának, forgalmazásának és az iskolai-felsőoktatási könyvtáraknak a modernizálására. Ez teszi időszerűvé, hogy mérlegeljük a tankönyvek piacosításának várható társadalmi és oktatásügyi hatásait. E szerteágazó föladatból mi most egyetlen piaci szereplő, a tankönyvek és jegyzetek íróinak magatartását fogjuk megvizsgálni. A megállapítások, amelyeket alább összefoglalok, abból a vizsgálatból valók, amelyet a *Felsőoktatási Fejlesztési Alap* finanszírozott, és amely azt kérdezte: kik írnak ma tankönyvet Magyarországon?

Olyan tankönyvek (jegyzetek) íróit kerestük, akiknek munkáját nemcsak saját intézményünkben használják, hanem több más főiskolán vagy egyetemen is. Az elmúlt két esztendő tankönyvterméséből válogattunk; de mint kiderült, kikerülhetetlen, hogy az azt megelőző évekre is visszamenjünk. Mintánkba végül is hatvanhárom szerző került; őket kerestük meg, hogy részben tankönyvükről tájékozódjunk, részben róluk magukról. Különösen is arról, hogyan látnák önmagukat – és a tankönyvek íróit általában is – egy piacodott jegyzetellátásban.

Erről szól ez az írás. Előbb a „terméket” vesszük szemügyre, azután a szerzőiket. Végül pedig összekapcsoljuk a kettőt, hogy speciális magatartásokat és jellegzetes tankönyvírói helyzeteket különíthessünk el, rajzolhassunk körül.

Ami alább következik, aligha reprezentatív; legalábbis nem az a társadalomkutatás szabályai szerint. Jobbára pillanatkép, és azokra jellemző, akiknek az elmúlt esztendőkből nagyobb hatású tankönyvük jelent meg. Mégis közzétesszük, mert jellemzőnek tartjuk arra, hogyan látják a világot maguk körül a tankönyvírók most, egy remélhető tankönyvkiadási és terjesztési fordulat előtt. S így közvetlenül bizonyára jellemző azokra a folyamatokra is, amelyek napjainkban a felsőoktatásban itthon is megindultak.

A könyvek

Kezdjük a tényekkel. A tankönyvek, amelyeket szerzőink írtak, illetve megjelentettek, a hazai gyakorlatban bevált módon többnyire és elsősorban jegyzetek. Ma már viszonylag rövid idő alatt lehet megjelentetni őket, kis példányszámban, és tartalmilag sem igényelnek elmélyült kidolgozást. Jegyzetek, nem pedig tankönyvek (de nem is sokszorosítványok) teszik ki a felsőoktatásban használt írásos segédanyagok zömét.

A jegyzetek és tankönyvek megírásának legfőbb támogatói a tanszékek és intézetek (az egyetemeken), illetve a Művelődési és Közoktatási Minisztérium (a főiskolák esetében). Kiadó – és ez is a Nemzeti Tankönyvkiadó – csak harmadsorban szerepel a listán. Nem fizetnek nagy honoráriumokat, hiszen többnyire félkész szövegekről, jegyzetről van szó. Így aztán a kiadás jelentősen kevesebbe kerül, mintha a szerzők a szellemi termékeiket piacon bocsátanák áruba.

De nem bocsátják, mivel nem is érzékelik a piacot. Többségük ugyanis nem érzékelt a kiadás bonyodalmain, és csupán néhányan vállalkoztak arra, hogy maguk kísérik végig jegyzetük, tankönyvük megjelenésének korántsem sima útját. A többség úgy vélte, a kézirat leadása a dolga, nem a megjelenéssel törődés. A praktikumban való járatlanság beszédes példája az a tény, hogy a szerzők mintegy fele – saját bevallása szerint – kézzel (!) írta a kéziratát (nem pedig számítógépen vagy írógéppel).

Eddig a tények. Vajon mit tudhatunk meg belőlük a tankönyvekről, amelyek a felsőoktatásban forgalomban vannak?

Először is azt, hogy nem tankönyvek, legalábbis nem azok a szó megszokott értelmében. A vizsgálat három kategóriája a tankönyv, a jegyzet és a sokszorosított munkaanyag volt. E háromhoz három különböző szerzői magatartás, kiadási, terjesztési politika és felsőoktatási didaktika tartozik.

A tankönyv tágabb közönségre tekint, gondosabb szerzői munkát és hivatásos kiadót igényel. A tankönyv – legalábbis kívánatos, hogy így legyen – elkíséri a használóját azután is, hogy már nem tanul belőle; s akik tanuláson kívül találkoznak vele, egyfajta kézikönyvként is használhatják. Nagy tankönyvpiacokon – klasszikusan ilyen az Egyesült Államoké – a tudományos monográfiák többsége ezzel az igénnyel készül: egyszerre szolgálja a felsőoktatás, valamint tudományos továbbképzés, illetve a szakmai közönség elvárásait. Nálunk ezzel szemben a felsőoktatási kiadványok többsége nem ilyen. Sőt valójában az utóbbi idők felsőoktatási tankönyvkiadása nem annyira a tudományos monográfiák vagy kézikönyvek irányába módosult; inkább a jegyzetek kaptak szebb borítót és valamivel nagyobb példányszámot, Tankönyv, kézikönyv, monográfia egymásba épülése egy tágabb piac megnyerése céljából nem, vagy csak alig észrevehetően indult meg.

Tankönyvek egymagukban azonban nem elégíthetik ki a (felső)oktatás igényeit. Szükség van a kisebb közönségre szabott, gyorsabb átfutású, speciális tanítási és tanulási igényeket kielégítő kiadványokra is. Ezt a célt volna hivatva szolgálni a sokszorosított kézirat. Ez az a „kiadvány”, amely félúton van a kézirat és a könyv között, és amelynek a megjelentetését az utóbbi évek technikai fejlődése lehetővé is tette (a formális vagy informális, politikai indíttatású kiadói kontroll pedig többé már nem akadályozza meg). A tankönyvek alapján fokozatosan szintre jövő oktatást ez a kiadványtípus teszi mégis testre szabottá. Különös módon azonban ezt a kiadványtípust nem, illetőleg csak alig találtuk meg a palettán. A magyar felsőoktatásban ez még nincs divatban. A hazai felsőoktatás sem technikailag nincs elég jól ellátva (sokszorosítók), sem pedig a szerzők nincsenek fölkészülve rá, hogy anyagikat ilyenformán bocsássák hallgatóik – esetleg kollégáik – elé. Ezért még ha kiadtak volna is alapvető tankönyveket, amelyek kézikönyvként használhatóak, akkor sem kísérnék őket megfelelő számban ezek a belső kiadványok. Holott több főiskolán és egyetemen fejlett kiadói kapacitásról adtak már számot.

Mire használják hát őket? Jegyzetek kiadására. A jegyzet az a köztes műfaj, amely még mindig uralja a terepet, és amellyel megpróbálják mind a tankönyveket, mind pedig a sokszorosított kiadványokat helyettesíteni.

Nem véletlenül. Valaha épp arra voltak kitalálva, hogy a még hiányzó tankönyveket mindaddig pótolják, ameddig az előadó előadásai nyomán az új könyvét meg nem írja. Ezek voltak azok a bizonyos kéziratok (s a felsőoktatás történetéből tudjuk, hogy többségükben nem is maga az előadó, hanem hallgatói vagy asszisztensei állították elő). A jegyzetek azonban nálunk sajátos utat jártak be. Egyre könyvszerűbbekké váltak, és egyre centralizáltabban jelentették meg őket; míg végül már majdnem könyv lett belőlük, és már majdnem mindegyiket hivatásos kiadó – az egyetlen erre specializálódott, a Tankönyvkiadó – jelentette meg. Még-

sem váltak sohasem teljes jogú könyvekké; hacsak e célból át nem dolgozták és nem véglegesítették őket. Megrekedtek valahol félúton. Már nem voltak kéziratok (könyebb megjelenés, kicsi példányszám, alacsony ár, gyors körforgás), hanem mégiscsak valamilyen formájú könyvek, a Kádár-rendszerben mindvégig kötelező lektoráltatással. De még mindig nem lettek tankönyvek; ehhez sem pénz nem volt elegendő, sem a kéziratok kidolgozottsága nem felelt meg. Így hát valójában a jegyzetek csak rövid távon helyettesítették a tankönyveket és sokszorosítványokat. Hosszabb távon akadályozzák, hogy a felsőoktatást alapvető kézikönyvek alapozzák meg, és gyors járatú, kézirat-típusú kiadványok tegyék programérzékenyé.

A jegyzetek túlsúlya azzal a reménnyel kecsegtethetne, hogy a tankönyvek írása és kiadása nem lassítja meg a felsőoktatás annyira szükséges átalakítását. Mint majd látjuk, két okból sincs így. Igaz akkor lenne, ha ezeket a jegyzeteket a felsőoktatásban dolgozók fiatalabb korosztálya írná és jelentetné meg; ehelyett azonban az a tény, hogy nem a fiatalabbak, hanem elsősorban az idősebbek fognak jegyzetírásba. A jegyzet nem a fiatalabbak műfaja, aminthogy a tankönyv sem az idősebbeké (mint várhatnánk). A megbízáshoz és kiadáshoz jutás másként oszlik meg – de erről majd később. A jegyzet továbbá nem is a gyakorlatorientáltabb főiskolák műfaja (bár többségük ott jelent meg); a jegyzeteket a minisztérium kezdeményezte. Éppen azért tehetette, mert a főiskolák inkább függenek a minisztériumi irányítástól, mint az egyetemek; így tehát a minisztériumi kezdeményezésre is fogékonyabbak, a támogatásra pedig jobban rá vannak utalva. Úgy is mondhatnánk, hogy a tankönyv, ha megjelent, sokkal inkább az egyetemi autonómia kifejeződése volt; a jegyzet amolyan csökkent értékű tankönyv gyanánt, minisztériumi fölkérésre és támogatásra, elsősorban a főiskolák szerzőinek tollából látott napvilágot.

Ennél is fontosabb azonban az a körülmény, hogy bár rövidebb távon a jegyzet – kis példányszámuk és alacsonyabb kidolgozottságuk miatt – az olcsóbb műfaj, hosszabb távon valójában az egész felsőoktatási tankönyvkiadást igen megdrágítja. S hogy ez mégsem evidencia, csak azért van, mert a költségeket rendszerint nem ilyen szemlélettel számítják ki, és nem ebben az összefüggésben szokás mérlegelni. A jegyzet honoráriuma alacsony; és az esetek többségében nem a kiadót terheli, hanem – valamiféle kutatási támogatás címén – a tanszékeket. Minthogy egy-egy alkalommal alacsony példányszámot érnek csak el, a jegyzet támogatása egy-egy költségvetési évben jóval kevesebbe kerül, mint a könyvéké. Azt már nem szokás számításba venni, hogy az újbóli kiadások együttesen jóval többbe kerülhetnek, mivel az egységre eső költségek az alacsony példányszámok esetében magasabbak. Egészében véve tehát azt mondhatjuk, hogy az államilag különböző forrásokból nem látványosan támogatott jegyzetkiadás valójában nem takarékoság, hanem jócskán pazarlás; pazarlás a kutatási támogatásokkal, az emberi (szerzői) erőforrásokkal, pazarlás a széttelepített és ennek következtében elaprózódó kiadási kapacitással is.

És itt értünk el legfontosabb mondanivalónkhoz. Az elmúlt két-három évben a felsőoktatási könyvek és jegyzetek kiadására jelentős kiadói kapacitást hoztak életre

és telepítettek az egyes intézményekhez. Az elgondolás ugyanis az volt, hogy ezek a kiadók lássák el az egyes felsőoktatási intézményeket az aktuális igények szerint, amelyek nem szolgálhatók ki, úgymond, központilag szervezett és támogatott, monopolhelyzetben lévő nagy céggel (Tankönyvkiadó). A kiadási kapacitásokat azonban sikerült éppen annyira szétaprózni, mint ahogy a felsőoktatási intézményhálózat szétaprózódott, amely – minden ellenkező jelszó és szándék ellenére – az elmúlt négy esztendőben eddig soha nem látott méretekben forgácsolódott szét, mégpedig elsősorban az egyházi és magánjellegű felsőoktatás megjelenésével, másodsorban pedig az intézményi autonómia védőernyője alatt. Az így létrehozott – vagy inkább szétszórt – kiadói kapacitás az esetek többségében nem versenyez egymással, hanem protekcionista módon védi a saját „hazai” piacát. Azaz nem kísérletezik azzal, hogy más intézmények számára készítsen jegyzeteket, viszont ragaszkodik hozzá, hogy a saját intézményének ő állítson elő minden fontos kiadványt. Ezzel pedig egy jószándékú és piackonform kezdeményezés fordult a visszajára, akadályozva, nem pedig segítve egy egységes tankönyvpiac kialakulását. Ahhoz, hogy errefelé lépjünk, óhatatlanul szükséges már a közeljövőben arra készíteni az egyes intézmények kiadói kapacitásait, hogy egyrészt tágabb piacra dolgozzanak, másrészt viszont mondjanak le piacvédő törekvéseikről. Kérdéses azonban, hogy a jelenlegi helyzetben rendelkezünk-e ehhez megfelelő piackonform készlettel.

A szerzők

Az imént már utaltam arra, hogy a jegyzeteket elsősorban nem a fiatalabb oktatói generáció írja; aminthogy a tankönyvírás nem az idősebb generáció műfaja – holott így volna ez természetes. Hanem kié? Kutatásunk legfontosabb mondanivalóját megelőlegezve azt állapítjuk meg, hogy a felsőoktatási tankönyvkiadót a jegyzetek dominálják, íróik pedig jellegzetesen az idősebb korosztály adjunktusi szintű képviselői közül kerülnek ki. Lássuk ezeket az állításokat közelebbről!

Az ugyan természetes, hogy a tankönyvek (láttuk: ezek jelentős mértékben jegyzetek) szerzői az idősebb generációból valók. Így van ez rendjén, hiszen oktatói gyakorlat nélkül aligha lehetne hasznos és jól is oktatható munkát írni. Ebben azonban kételkedni kezdünk, amikor a szerzők beosztásával és karrierjével szembe-sülünk. Ebből ugyanis az derül ki, hogy nem annyira a karrierjükben sikeresek, mint inkább a kevésbé sikeresek írnak tankönyvet, jegyzetet – mintha a tankönyv-és jegyzetírás afféle nem sikeres és nem divatos „muszfeladat” volna.

Ezt a véleményt erősíti az a további megfigyelés, hogy a tankönyvek-jegyzetek szerzőinek többsége szorosan kötődik intézményéhez. Ami persze önmagában dicséretes is lehetne; jóllehet nem föltétlenül az. És különösen nem az a vidéki kis intézmények esetében, hiszen könnyen azzal jár, hogy az oktató, aki már túl van életének és szakmai pályafutásának legmozgalmasabb időszakán, nem annyira az intézményen kívülről szerezte tapasztalatait, mint inkább magából az adott intéz-

ményből. S ez – kár volna tagadni – provincializmussal fenyeget a tankönyvírás területén is.

Ami még elgondolkodtatóbb, hogy a jegyzetírók közt azok vannak többségben, akiknek a tudományos végzettsége alacsonyabb. Mennél magasabb a tudományos fokozata valakinek, annál kevésbé található a jegyzetírók között; a kandidátusok többsége az első jegyzetét írta, míg az egyetemi doktorok már a másodikon tartanak (!). Mondhatnánk, hogy az oktatástól nem értek rá továbbképezni magukat – de hát más fajta interpretáció is van. Ti. arra is gyanakodhatunk, hogy a kandidátusok nem jegyzetírással foglalkoztak azalatt, míg valaki más a tanszékükön elvégezte ezt a feladatot.

Nem föltétlenül állítom, hogy a kép, amelyet így kapunk, mindig és minden tankönyv, jegyzet esetében érvényes (bár félek tőle, hogy azért eléggé jellemző). Elég, ha a megvizsgált esetekben igaz. Hiszen ez már akkor is annyit jelent, hogy a jelenlegi (1993–94-es) jegyzeteket és tankönyveket nem az intézmények legjobbjai és legsikeresebbjei írják, hanem valakik az ún. „második vonalból”.

De vajon miért? Imént már megkockáztattuk azt a megjegyzést, hogy míg egyesek a karrierjükön munkálkodnak, mások, úgy látszik, kevésbé hálás föladatot végeznek el: a jegyzetírást. Nincs azonban okunk föltételezni – legalábbis a megvizsgált esetekben nem –, hogy a tanszékek altruista tagjai válnának jegyzet- és tankönyvszerzőkké. Minden bizonnyal másról is szó van. Nevezetesen arról, hogy a jegyzetírás egyfajta alternatív lehetőség, egy második (vígasz-) ág a tudományos publikáláshoz. Ezt a föltételezést sok részlet támogatja. Az például, hogy a jegyzetek példányszáma alacsony; hogy megírásukat (igaz, elsősorban az egyetemeken) az intézetek és tanszékek kezdeményezik; hogy finanszírozásuk és a honoráriumok is jobbára a kutatási támogatások terhére számolódnak el (ugyancsak megint főként az egyetemeken). Mindez arra utal, hogy a jegyzetírók nemcsak tankönyveket írnak és nemcsak a hallgatóságot tartják szem előtt. Hanem legalább annyira – ha ugyan nem jobban – kollégáikat, a szakmai közönséget is.

S ez sok mindent megmagyaráz. Így mindjárt azt, hogy miért esik egybe a kis intézmények kiadói érdeke az ugyanitt dolgozók publikálási igényeivel. Főként azért, mert mindketten abban érdekeltek, hogy egy zárt piacra dolgozzanak – előbbi a kiadói, utóbbi a tudományos versenyt kerülendő. Így érthető az alacsony példányszámok is; hiszen ha nem föltétlenül arról van szó, hogy sokáig érvényes tankönyvet produkáljanak, hanem főként tudományos típusú publikációt, akkor ahhoz nem is kell magas példányszám.

Mindez tulajdonképpen nem volna baj. A baj a jegyzet-műfajnál kezdődik. Ott ti., hogy ez a műfaj éppenséggel arra nem alkalmas, amire így fölhasználják, azaz hogy a tudományos publikációk számát gyarapítsa. Hiszen a jegyzet *per definitionem* ideiglenes kiadvány, egy téma földolgozásának átmeneti állapota. Éppenséggel az a megengedett benne, hogy kellő dokumentáció, hivatkozások és források nélkül is közreadható. Ezt diktálja az eredeti célja, ezt teszi lehetővé a korlátozott fölhasználhatóság. Esetünkben azonban mindez mintha az ellenkezőjébe fordulna.

Tudományos mellék- és másodpublikációkra olyan műfajt választanak, amelyben a kidolgozatlanság és a kellő argumentáltság hiánya nemcsak megengedett, hanem szinte követelmény. Így válik ez a kiadványtípus nemcsak alternatív tudományos publikációvá, hanem ennek szinte pótlékává is.

Ezt a megfigyelést támasztja alá az a már említett körülmény, hogy a kandidátusoknak kevesebb a jegyzetírói tapasztalatuk, mint akiknek nincs tudományos fokozatuk (vagy csak egyetemi doktorátusuk van). A vizsgált szerzők többsége ugyanis nem egykönyves szerző, de nem is több könyves. Rendszerint ez a második kötete. A kérdésre, hogy mit tervez még, nincs egységes válasz, arra azonban inkább van, hogy miért fogott az adott könyv vagy jegyzet megírásába. A válaszok többsége szerint a munka, amely most megjelent, hézagpótló; más nem helyettesíti, tehát mindenképp meg kell írni. Érdekes ismét fölfigyelni az érvelésre, hiszen ugyanúgy értelmezhető, mint az előző válaszok. Ha a jegyzet hézagpótló, és más nem helyettesítheti, akkor a megírása eredeti munka, vagyis nemcsak mint tankönyv esik latba, hanem mint tudományos teljesítmény is.

Ezzel függ össze a szerzők húzódozása az átdolgozásoktól. Kérdésünkre, hogy vajon előző kiadványok átdolgozásáról van-e szó, vagy a megjelent munka eredeti mű, a többség az utóbbi választ adta. Úgy tekintette tehát munkáját – akkor is, ha csupán jegyzetírásról volt szó – mint eredeti alkotást; holott tudjuk, hogy a jegyzet műfajához a különböző szintű átdolgozások és szövegszerű átvételek szorosan hozzátartoznak. És nem is valószínű, hogy e kis példányszámú kiadványok esetében minden alkalommal mindent újra kellene írni. Valószínűbb, hogy érdemes átdolgozott kiadást készíteni. Magyarországon azonban nem divat bevallani – még kevésbé magán a kiadványon föltüntetni –, hogy valamely előző könyv vagy jegyzet átdolgozásáról, módosításáról van szó. Kiadói szempontból is, szerzői oldalról is kívánatosabb egy kicsivel többet dolgozni rajta, és aztán eredeti kiadványként megjelentetni. Akkor is, ha ez jelentősen levon a mű eredetiségének értékéből.

Az alacsony példányszámok, az utóbbi időkhöz nem teljesen tisztázott és még kevésbé betartott szerzői jogok, valamint a jegyzet már említett jellegzetességei még akár indokolnák is mindezt. Főként ha a jegyzetek, amelyek így újra és újra megjelennek, a rövid terjedelmű kiadványok közé tartoznának. De nem azok. A többségük két-háromszáz oldal, van, amelyik ennél is hosszabb. Ami már semmiképp sem rugalmas, könnyen megírható, gyorsan publikálható alkalmi segédanyag, hanem egy hagyományos értelemben vett könyv kézírata, ha (mint láttuk) alacsonyabb kidolgozottságú is. Nincs okunk föltételezni, hogy az ilyen terjedelmű munkák mindenestül elavulnak, és hogy ötvenként újat kellene írni helyettük. Sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy a kétkönyves szerzők egy része témáját többször is megírja, a szükséges és lehetséges változtatásokkal persze. Ami nem von le magának a jegyzetnek az értékéből; azt azonban lehetővé tenné, hogy átgondoltabb és koordináltabb kiadási politikával másodsorra már alapozó tankönyv is lehessen belőle. Ilyen irányú kapcsolatokat azonban beszélgetéseink során nem fedeztünk föl.

A jegyzetírást nemcsak finanszírozzák az egyes kutatási-oktatási egységek, hanem egyenesen meg is rendelik. Ez abból derül ki, hogy beszélgetőpartnereink többsége fölkerésre vágott bele a tankönyvírásba, és megrendelőik között első helyen az egyetemi-főiskolai főnökeik állnak. Minthogy elsősorban az idősebb, jóllehet alacsonyabb beosztású oktatói gárda választott így, joggal feltételezhetjük, hogy a tankönyvírás (már mondtuk) a tanszéken a nem szeretem föladatak közé tartozik. Mint ahogy mondhatunk mást is. Azt ti., hogy a jegyzetek, amelyek így megszületnek, korántsem az élen járó tudományos eredmények első, közelítőlegesen megfogalmazásai; ellenkezőleg, egyfajta közös tudás többé-kevésbé kollektív megfogalmazásai. És ez rendjén való is volna, ha kézikönyvszerű kiadványokról volna szó. Ezeknek éppenséggel ez a feladatuk. A jegyzet-típusú kiadvány azonban eredetileg nem erre való. S ha mégis erre használják, akkor ez fölkeltheti gyanakvásunkat (ahogy az imént is láttuk).

Úgy látszik tehát, hogy az új eredmények publikálása, a tudományos előrehaladás általuk más munka, mint a tankönyvekben történő összegezés. Ez utóbbi a tapasztaltabbakra, ámde nem a tudományosan leginkább képzettek maradt. Ehelyett inkább azt mondhatjuk, hogy a szakmai-tudományos irányítók – a főiskolai jegyzetek esetében meg éppenséggel az adminisztratív irányítás, a minisztérium – kezdeményezésére az oktatás fő terhére viselőkre maradt. Ők viszont úgy fogják föl, mint az elmaradt tudományos elismerésük alternatív, egyben talán késői megnyilvánulását.

Így jobban érthető az is, miért nem játszik fő szerepet a tankönyvek és jegyzetek írásakor az anyagi érdekltség, a honorárium. Nemcsak azért, mert – mint láttuk – a piaci viszonyok csupán kezdetlegesen, sokszor nagyon is torz formában uralják ma a magyarországi tankönyv- és jegyzetkiadást. Sokkal inkább azért, mert az elismerés jelentős részben nem a leírt szövegnek szól, hanem annak az embernek, aki ezt (talán mások helyett?) hajlandó megtenni. Ő pedig szakmai elismerésre vágyik. Ha meggyőződik róla, hogy a jegyzetírás, az arra való fölkerés szakmai teljesítményének megkésett elismerése, akkor kész akár alacsony honoráriumért is, tisztázatlan szerzői jogi feltételek közt is tankönyvet, jegyzetet írni. Hiszen nem azt ír – szakmai hozzáértését bizonyítja.

Így talán érthetővé válik az a furcsa kettősség, amit beszélgetőpartnereink motivációjuk és kollégái indítékai között láttak. Bár alacsony – néha egyenesen nevetségesen (öt-tízezer forintos) – honoráriumokért írták könyveiket, jegyzeteiket, csaknem egységesen úgy gondolták, hogy másokat igenis befolyásolnának a magasabb honoráriumok és szigorúbban érvényesülő szerzői jogok. Ugyanez a helyzet a további motivációkkal is. Az írók alig vettek igénybe szabadságot ahhoz, hogy könyveiket, jegyzeteiket megírják – de szerintük mások nagyon is igényelnék ezt. Aminthogy mások – megint csak nem ők – a bürokratikus kötöttségek oldását is igényelnék. Mások igen; ők maguk azonban, úgy látszik, nem.

Vajon miért nem? Nemigen találtunk egyéb választ, mint azt, hogy a kérdezettek – sőt a kérdezettek többsége – önmagukról másként gondolkodtak, mint szerzőtár-

saikról. Utóbbiakról azt föltételezték, hogy piaci okokból írták munkáikat, amint-hogy így is lett volna természetes. Önmagáról azonban mindenki tudta, hogy nem így történt. Ezért nem hatna rájuk semmi olyan kezdeményezés, ami normális piaci körülmények között befolyást kellene gyakoroljon (honorárium, szabad idő, rugalmas munkakörülmények, kevesebb bürokratikus huzavona). Hiszen elsősorban nem tankönyvet vagy jegyzetet írtak egy képzelte vagy valóságos hallgatói piac számára. Ehelyett sokkal inkább szakmai pályafutásuk egy állomására érkeztek, amikor megtisztelő – jóllehet esetleg terhes – fölkérést kaptak. Ezért nem hat rájuk a hagyományos kiadói politika.

Kapcsolódik ehhez még egy megfigyelés. Bár mindnyájan tudnak a kiadás bonyaldalmairól, több mint a megkérdezettek fele azt állította, hogy személy szerint nem szenvedett túl sokat tőle. Vajon ekkorát javult volna a kiadás? Természetesen ez volna a kézenfekvő válasz, hiszen csakugyan sokat javultak a kiadás lehetőségei azzal, hogy a finanszírozás is, a sokszorosító kapacitás is az intézményekhez települt. De miért van akkor mégis, hogy a megkérdezettek szerint mások sokat szenvednek miatta, tehát a csökkentett adminisztráció jelentősen javítaná szerzői készségüket? Hacsak nem azért, mert itt nem maga a megjelenés számít, hanem a fölkérés ténye, a szakmai elismerés jele, csakhogy ezt nem való mások előtt bevallani vagy másoknak ilyesmit tulajdonítani. Marad tehát az a lehetőség, hogy mások másként gondolkodnak, de én – a válaszoló – mentes vagyok ezektől a komplikációktól.

Ha most már röviden összegezzük a tanulságokat, leginkább talán azt mondhatjuk, hogy a piaci viszonyok alakítását a szerzők mentalitásánál kellene kezdeni. Igaz ugyan, hogy a piaci viszonyok maguktól kellene formálják a piaci szereplők – esetünkben tehát e szerzők – magatartását és tudatát. Ezek a viszonyok sem alakulnak azonban a szerzők aktív közreműködése nélkül. Ők pedig korántsem aktívak, vagy legalábbis nem a piacosulás irányában. Mentalitásukat természetesen az elmúlt évtizedek formálták, nem a jelen (még kevésbé a jövő) viszonyai; különösen, mert zömmel az idősebb nemzedékből valók. Vajon csupán a jegyzetírók és a tankönyvi piacépítők dilemmája ez – s nem egy átalakuló társadalomé és gazdaságé is egyben?

Tankönyv és tudásipar

Ennek a harvanhárom kollégának a szerzői magatartása és mentalitása korántsem homogén persze; azaz nem rendezhető el egyetlen változó mentén. Egyszerűbben szólva jellegzetes csoportokat alkotnak, és egyes csoportjaik jellegzetes szerzői-kiadói magatartásokat vesznek föl. Alább ízelítő következik belőlük.

Azt említettük, hogy a jegyzetek vannak többségben és hogy tankönyvírókkal – a szó eredeti értelmében – főleg az egyetemeken találkozhatunk. Tegyük most hozzá, hogy az egyetemeken és a főiskolák között más különbség is van. Úgy tűnik, az egyetemeken dolgozók a kiadványok szélesebb körével foglalkoznak (tankönyvek

és jegyzetek mellett sokszorosított segédanyagok – mindaz, amit az imént, a modern oktatásra hivatkozva hiányoltunk). A főiskolákon ezzel szemben inkább csak jegyzetírás folyik. E tekintetben az egyetemek látszanak korszerűbbeknek; más tekintetben, főleg ami a gyakorlatiasságot illeti, sokkal inkább a főiskolák.

Nincs csodálni való abban, hogy a tankönyvek írói között elsősorban egyetemi embereket (tanárokat és magas tudományos fokozattal bírókat) találtunk. Amint-hogy azon sem csodálkozhatunk, ha a skála másik végén – rövid jegyzetek – mindenekelőtt a fiatalabb generációhoz tartozók, a tanársegédek állanak. Az egyik csoport írja a kézikönyv rangjára is pályázó tankönyveket; a másik a gyorsan változó, gyakorlatias orientációjú jegyzeteket. És mégsem teljesen megnyugtató a kép. Hiszen ebben az összefüggésben még inkább föltűnnek a könyvméretű jegyzetek, amelyek írói főleg a már említett idősebb adjunktusok csoportjából kerülnek ki.

Egy másik sajátos összefüggés, amin ugyancsak érdemes elgondolkodni, a budapestiesség és a vidékiesség összefüggése. Az összes kiadványok szerzői közt a fővárosiak többségben vannak; ámde az újabb kiadványok közt a vidéken dolgozók kerülnek többségbe. Itt egy másik csoport körvonalai tűnnek föl: a fiatalabb oktatóké, akik rövidebb kiadványaikkal mint elsőkönyvesek jelentkeznek a tankönyvpiacra. Valamivel közelebből vizsgálva őket az a benyomásunk, hogy más fajta jegyzetkészítésről van itt szó, mint idősebb kollégáinknál. Ezek a jegyzetek gyakorlatorientáltabbak, rövidebbek és magasabb honorárium jár értük. Ezek a szerzők elsősorban vidéki főiskolákon dolgoznak (köztük a megvizsgált két magánkezdeményezésű, illetve megyei önkormányzat által támogatott főiskolán is). Érzékenyebbek a piaci viszonyokra, fontosabb nekik a kiadvány finanszírozása, jobban küszködnek a bürokratikus nehézségekkel, eredményesebben bánnak a megnövekedett kiadási kapacitásokkal és lehetőségekkel, mint a szerzők egyéb csoportjai. Azt föltételezzük tehát – bár a néhány megvizsgált eset általánosításra még nem ad lehetőséget –, hogy itt egy alakuló, új szerzőgárdával találkozunk, amely piackonformabb viselkedési formákat sajátított el, és így a tankönyvpiac építésében inkább érdekelt, mint más csoportokhoz tartozó kollégái. S ha ebben igazunk van, akkor már nemcsak egy jellegzetes tankönyvírói csoportról beszélhetünk, hanem háromról: a beérkezettebb egyetemi emberekről (terjedelmesebb, több kiadást megért, kézikönyvszerűen használható tankönyvek); a fiatal oktatókéről, elsősorban a főiskolai szférában (rövid, gyakorlatra orientált, kis példányszámú és gyors megjelenésű, kifejezetten kurzusokhoz íródott jegyzetek és más sokszorosítványok); valamint az idősebb korcsoportba tartozó, tudományos ambíciójú oktatókéről, akik könyvírásig nem jutottak még el, jegyzeteiket tudományos publikációk helyett (is) írják.

Az első csoportba tartozó szerzők esetében sok minden természetes, ami a második csoportba tartozóknál korántsem volna ez. Így például természetes – legalábbis hazai körülményeink között –, hogy az egyetemi tanárok és intézményvezetők jobbra szakmailag orientáltak. Számukra a tankönyvírás sokkal inkább karrierkérdés, mintsem pénzkeresés. Mint elsősorban professzionális csoport, piaci eszközökkel – legalábbis a hagyományosakkal (valamivel magasabb honorárium, piaci ver-

senyhelyzet, pályázati lehetőségek stb.) – kevésbé befolyásolhatók. Némelyiküknek – saját bevallása szerint – még az is fontosabb, hogy egyetlen könyvével, de legalább tartósan a hallgatók és az egyetemi-szakmai közvélemény előtt legyen folyamatosan, mint hogy sokat publikáljon. Az ő esetükben nem annyira a piaci eszközök válnak tehát hatásosakká, mint inkább az a körülmény, hogy a tankönyv megírása és megjelentetése saját oktatói és kutatói munkájuk betetőzése, és az ismertté válás. Motiválásukhoz tehát inkább szakmai-tudományos, mintsem kiadási és terjesztési eszközökre van szükség. A felsőoktatási tankönyvek jövőendő politikája rájuk mint szellemi potenciálra kellene támaszkodjék.

A második csoporthoz tartozók ezzel szemben már most olyan vonásokat mutatnak föl, amelyek nemcsak piacokonformak, hanem amelyeket föltétlenül hasznosítani lehet és kell a tankönyvpiac építésében. Ők a lehetséges és jövőendőbeli tankönyvmenedzserek. Egyelőre zömmel a saját kiadványaikat menedzselik, az adott körülmények közt több-kevesebb sikerrel. Minthogy azonban elsősorban nem szakmaorientáltak, hanem eredményérdekeltek, minden valószínűség szerint másokét legalább ekkora sikerrel menedzselnék. Ahhoz, hogy ezt csakugyan meg is tehessék, további két föltétel szükséges. Az egyik: a kellő piaci körülmények, amelyek lehetővé teszik, hogy a vidéki kis intézmények kiadói is betörhessenek egymás piacára, azaz érdekeltté teszi az intézmények hallgatóságát és a szerzői gárdát is abban, hogy betörjenek egymás piacára, ne pedig kizárják onnan a versenytársakat. A másik a kellő szakmai fölkészültség. Ez utóbbit ugyan e csoport némely tagja már meglehetősen magas fokon műveli – de még mindig félig-meddig illegálisan. Szükség van tehát arra, hogy legálisan és fölként szabályosan menedzselhessék a tankönyveket és jegyzeteket. Ehhez mindenekeelőtt tiszta jogi szabályozottságra van szükség, méghozzá olyanra, amelyet a résztvevők betartanak, illetve egymással is betartatnak. A tankönyv aztán igazán nem a gyors meggazdagodás területe – a főiskolás tankönyv pláne nem az. Ehelyett tőke kell hozzá, szakértelem, üzleti tisztesség és piacérzékenység. Ez utóbbiból mindenképpen az, hogy a néhány nagy, professzionális kiadó mellett a kisebb vidéki sokszorosítók ne csak az egész ország piacán meg tudjanak jelenni, hanem megtalálják azokat a kiadványokat (címeket és fajtákat), amelyek kiadásában ők tudnak hatékonyabbak lenni.

Végül a harmadik szerzői csoportról elmondható, hogy az erőteljesebb tankönyvi piacosítás eredményeképp lassan ki fog szorulni a piacról. Minthogy azonban ők képviselik ma még a többséget, várható az is, hogy kiszorulásuk nem lesz háborúság nélkül, és hogy a tankönyvek kiadásának és terjesztésének új formáit és mechanizmusait látványosan vagy észrevétlenül akadályozni próbálják. Helyezkedhetünk persze arra az álláspontra, hogy az idő majd megoldja a kérdést (amennyiben e szerzői csoport egy idősebb generációhoz tartozik). Ez azonban csak a probléma szőnyeg alá söprése. Helyesebb, ha az ő sajátos érdekeltségüket is megpróbáljuk kielégíteni, méghozzá olyan minősítési rendszerrel, amely az ő számukra ugyanúgy új, mint mindenki más számára; ahol tehát nem kell attól megriadniuk, hogy fiatalabb korukban elszalasztottak valamit (új egyetemi doktori tanfolyamok).

Emellett pedig olyan kiadási kapacitással, amely a tudományos közlemények egy külföldön már jól bevált formáját (évkönyv, konferencia-kiadvány) honosítja meg, lehetővé téve ezzel a publikáláshoz jutást mindazoknak, akik egyelőre – más lehetőség híján – a jegyzetírást tekintik valódi tudományos publikálási lehetőségnek.

Mindezek után is marad azonban még egy kérdés, alighanem az alapvető. Ha a tankönyvek és jegyzetek a jelenleginél hatékonyabban lesznek piacra segítve – nem utolsó sorban piackonform eszközök segítségével –, akkor ez mindenképp a piac ismeretét igényli. Esetünkben azonban mindez valamivel bonyolultabb. Hiszen a vevő minden bizonnyal a hallgató lesz; aki azonban korántsem saját elhatározásából és jószántából vásárol, hanem tanárai útmutatása alapján. A közvetett megrendelő, a célcsoport tehát nem a diák, hanem a tanár. Neki sem azt kell csupán eladni, amit már tud, hanem azt, amit még nem tud. Persze nem olyasmit, amiről egyáltalán nem tud, hanem olyan címeket és kiadványokat, amelyeket már fölhasználna – mivel ismeri –, de épp azért nem oktatja, mert nincs elegendő belőle. Vagyis a kiadónak és a terjesztőnek valamiképp meg kell sejtienie a közvetett vevői szándékot; sőt nemcsak sejtetni kell, hanem befolyásolni és előkészíteni is.

Vagyis nem pusztán piacépítésről van szó, hanem sajátos piac építéséről, ahol a vevők szándékát sokszoros szakmai befolyás formálja. Épp ezért a tankönyvek és jegyzetek kiadása és forgalmazása nem választható el a felsőoktatás egészének működési szabályaitól, mindenekelőtt azonban attól a tevékenységtől, amit *Fritz Machlup* izgalmas könyve óta világszerte „tudásiparnak” neveznek.

Tanulságok

Hatvanhárom szerző esetéből persze nem lehet egyszer s mindenkorra szóló következtetéseket levonni. Mindaz, ami kiderült a velük folytatott munkában, inkább csak figyelemfelkeltő. Épp ezért volt érdemes talán közreadni; segítséget jelenthet azoknak, akik a tankönyvek kiadásának és terjesztésének problémáit az oktatásügy e kevésbé közismert szektorában is reformálni kívánják. A tanulságokat az alábbiakban summázhatnánk.

A szó, hogy „tankönyv” a felsőoktatásban sem egyértelmű. Ott is, ma is a legfontosabb információhordozó, jóllehet változó megjelenésben. A hagyományos könyv csak az egyik formája; s ha nincs is visszaszorulóban, a forgalma mindenesetre korlátozottabb. A tankönyv már ma is átjátszik – s talán jó is, kívánatos is, hogy így legyen – a kézikönyvbe, amelynek olvasótábora nemcsak a jelenlegi hallgatókból állhat, hanem mindazokból, akik már a pályán vannak, és ismereteiket karban tartani akarják. Épp mert így van, a tankönyvek önmagukban megmerevítenék az ismereteket; szükségesek a rövidebb, fürgébb, gyakorlatra irányuló, kis példányszámú, a tanítást-tanulást közvetlenül segítő kiadványok. A magyar piacon azonban nem ezek uralkodtak el, hanem – a Kádár-rendszerben elfogadottá vált kiadási politika eredményeképp is – az ún. jegyzetek. Ezek sem nem elég fürgék, hogy gyorsan megjelenhessenek és változtathatók legyenek, sem nem elég kidolgozottak

ahhoz, hogy a tankönyv-kézikönyv szerepét betöltsék. Uralmuk a jelenlegi tankönyvkiadásban akadályozza mind a megbízható tankönyvek professzionális kiadását és forgalmazását, mind a naprakész és gyakorlatra orientált oktatást. Ezért volna kívánatos, hogy e jegyzetek egyeduralmából tovább lépjünk: egyeseket tankönyvvé szerzői fejlesszenek tovább (akik érdekeltek is ebben), másokat pedig visszaszorítsanak a kézirat szintjére, hogy gyorsan és könnyen módosíthatók legyenek.

A lehetséges és kívánatos kiadványok e három csoportjának nagyjából a szerzők három csoportja is megfelel. Az idősebb és kvalifikáltabb (egyetemi) oktatókat a tankönyvek megírására és kifejlesztésére kellene ösztönözni, megteremtve számukra a szakmai-tudományos ösztönzés föltételeit, egyúttal levéve a vállukról a kiadásal járó nehézségeket. Az ő esetükben elsősorban a tudományos ösztönzés és a szakmai presztízs megteremtése a fontos; könyveik hangsúlyozottabban egy tágabb szakmai közönséghez kellene szóljanak, azzal a ígérettel, hogy mindez hozzájárul a szerzők nevének szakmai elismertségével egykori és jövőbeli tanítványaik körében. Érdemes volna azt is megfontolni, hogy egyes felsőoktatási tankönyvek eredeti vagy átdolgozott változatban az oktatás egyéb szektoraiban is hasznosíthatók lehessenek (a műszaki standard munkák, vö. „Pattantyús” pl. a szakképzésben, egyes humán és társadalomtudományi kézikönyvek vagy szövegyűjtemények viszont a közoktatásban, mint pl. egy „kis Spenót”). A rövidebb, nem tudományosan kidolgozott, hanem közvetlenül a tanítás-tanulás céljait szolgáló, kézirat jellegű kiadványok gyors megjelenését és cseréjét a már megteremtett intézményi sokszorosító kapacitással, valamint a szövegszerkesztés tágabb elterjesztésével lehetne szorgalmazni. Ezen a területen kellene piaci ösztönzőket alkalmazni azoknak a fiatal oktatóknak az esetében, akik a legaktívabbak és a legfogékonyabbak.

Kívánatos ezzel szemben erőteljesen visszaszorítani azt a jegyzetírást, amely a tudományos publikáció egyfajta alternatívájának vagy éppen pótlékának látszik. Ehhez többek közt olyan minősítési rendszerre lenne szükség, amely mindenkit újra egyenlő esélyek elé állít, ahol senkinek sem kell szégyenkeznie, hogy eddig elmaradt és idősebb korában kezd, és amely még egyszer szűrőként alkalmazható a szakmailag elkötelezett, de önhibáján kívül lemaradt oktatók esetében is. Az intézményi sokszorosítókapacitások egy részét pedig – rájuk való tekintettel is – érdemes évkönyvek és helyi tudományos közlemények kiadására fordítani, megteremtve így a kis példányszámú, de mégis regisztrálható tudományos jellegű publikálás föltételeit (és persze könnyítve egyben a tankönyvkiadásra nehezedő jelenlegi tudományos ambíciókat).

A tankönyvkiadás – és ez különösen igaz a felsőoktatás esetében – az ún. tudásipar része. A tudásipar, akár csak az ipar más területei, egyre technológiaigényesebbé válik, nemzetközi együttműködésbe integrálódik. Ha nem fogadjuk is el fönn tartás nélkül ezt a paradigmát, érdemes elgondolkodni rajta. Legalább abban az értelemben, hogy egy korábbi hiánygazdaság nyomai mennyire fedezhetők föl rajta, és hogy a piacosítás mennyire felel meg a további fejlődésnek. A „tudásipar” számos sajátossága mellett két dolgot mindenképp érdemes szemmel tartani. Az egyik,

hogy a jelenleg szétaprózott (kiadási) kapacitások nem segítik fejlődését, sokkal inkább provinciálissá tehetik. Az intézményi autonómiára hivatkozó bezárkózás más kiadványok kölcsönös forgalmazása előtt aligha tartható fenn hosszú ideig; érdemes az ilyen protekcionizmusok fölszámolásához minél hamarabb hozzáfogni. A másik, hogy a tudásipar – benne a tankönyvipar – sem fejlődhet szakképzett menedzsment nélkül. Ennek megtalálni véltük a kezdeteit, kezdeményezőit azokban a tankönyvszerzőkben, akik sikeresen segítették életre kiadványaikat, és remélhető, hogy erre mások kiadványai esetében is képesek és hajlandók lennének. Célzott politikával őket kellene a jövőben „helyzetbe hozni”. Ez nemcsak tőkeinjekciót jelent – azt is természetesen –, hanem a tankönyvkiadással kapcsolatos jogi szabályozások felülvizsgálatát és megszilárdítását, valamint a piacon kívülről jövő beavatkozások és kezdeményezések új rendszerének kiépítését.

KOZMA TAMÁS

